© rasailojaraid.com

ڪتب خانن جي مختصر تاريخ ۽ اهميت

☆ڊاڪٽر عبدالوحيد انڍڙ

عرب وارا ڪتابن جو بيان ۽ ذڪر نهايت ادب ۽ احترام سان ڪن ٿا، ان ڏس ۾ هڪ شاعر چوي ٿو:

نعم الانيس اذا خلوت كتاب
تلهو به ان خانك الاحباب
لا مفشيا سرا اذا اسودعته
و تفاد منه حكمة و صواب (١)

جڏهن تون اڪيلو هجين ته ڪتاب تنهنجو بهترين دوست آهي. جيڪڏهن توسان دوست خيانت ڪن ته ان وقت اهو ئي توکي وندرائيندو. جيڪڏهن راز جي ڳالهه ان وٽ رکندين ته هو ڪڏهن به ان کي ظاهر نه ڪندو ۽ ان مان توکي عقلمندي ۽ سچائي حاصل ٿيندي. اهڙيءَ ريت هڪ ٻيو ماڻهو چوي ٿو:

ان الكتاب هو الجليس الذى لا ينافق
ولا يمل و لا يعتابك اذا جفوت و لا يفشى سرك.

ڪتاب هڪ اهڙو دوست آهي جيڪو ڪڏهن به منافقي نٿو ڪري ۽ جيڪڏهن تون ان سان ناروا برتاءُ ڪندين ته هو ناراض نه ٿيندو نه وري تنهنجو ڪو راز ظاهر ڪندو.

دولت عباسيه جي دور جو مشهور شاعر متنبي چوي ٿو:

اعز مكان فى الدنيا سرج سالج
وخير جليس فى الزمان كتاب (٢)

☆ ايڊيشنل ڊائريڪٽر ٽيچرز ٽريننگ انسٽيٽيوٽ حيدرآباد

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

دنيا ۾ عزت واري جاءِ گهوڙي جي زين آهي ۽ هميشه بهترين ساٿي ڪتاب آهي. ڪتاب کي ڪڏهن ته هٿيار جي برابر سمجهيو ويو آهي، جيئن ته المهلبي پنهنجي پٽ کي چوي ٿو:

يا بنى اذا وقفتم فى الاسواق فلا تقف الا

علىٰ من يبيع السلاح او يبيع الكتب

اي پٽ! جڏهن تون بازار ۾ ڪٿي بيهين ته فقط انهن دڪانن تي بيهه جن ۾ هٿيار يا ڪتاب وڪرو ٿيندا هجن. ڪتابن جي زياده ترويج ڪاغذ جي ايجاد سان ٿي ۽ ڪاغذ سازيءَ جو فن اسلامي دنيا ۾ سمرقند ۽ چين کان آيو ۽ جلد ئي ايتري ترقي ڪري ويو جو هر هنڌ ڪارخانه نهي ويا. سڀ کان پهريائين مصر ۾ بردي **Flax** جي پوک وڏي پئماني تي پوکي وئي جنهن ڪري اتي ڪيترا ڪارخانا ڪاغذ سازيءَ جا نهي ويا. عربن ريشم جي بجاءِ چيٿڙن مان ڪاغذ ناهڻ شروع ڪيا. ١١٠٠ع کان پوءِ ساري يورپ ۾ اسلامي ملڪن مان ڪاغذ وڃڻ لڳو. ڪتاب خانگي طرح يا عام نيلاميءَ جي ذريعي فروخت ڪيا ويندا هئا. ڪيترن ئي دوڪانن جا مالڪ وقت جا متبحر عالم ۽ فاضل هوندا هئا. (٣)

ڪتابن جي قيمت ڪاغذ سازي جي ڪري جيتوڻيڪ گهٽ هئي مگر تنهن هوندي به هميشه گران هوندي هئي. ان مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته جن ماڻهن کي ڪتابن خريد ڪرڻ جي طاقت نه هئي انهن لاءِ عوامي ڪتب خانن جي ڪيڏي نه ضرورت هئي. (٤)

ستين صدي هجري (١٣٠٠ع) ۾ ڪتابن جي قيمت ۾ ڪجهه گهٽتائي ٿي هئي. ياقوت حموي مروجي، ڪتب خانه الدميريه مان عاريتاً ڪتاب وٺڻ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: ”منهنجي جاءِ ڪڏهن به ٻن سون ڪتابن کان خالي نه رهي، انهن ۾ ڇهه سو دينارن جا ڪتاب اهي هئا جن

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

لاءِ ڪابه رقم امانت رکڻي نه پوندي هئي“ (٥)

فتح ابن خلقان وٽ، غالباً بغداد ۾ هڪ عظيم الشان ڪتب خانو هو، جنهن کي علي بن يحيٰ المنجم مرتب ڪيو هو. ڪثرت ڪتب ۽ خوبصورتي جي لحاظ سان اهو ڪتب خانو بيمثال هو. بصره ۽ ڪوفي جي طالب علمن توڙي ڪتابن جي شوقينن لاءِ هر وقت کليل هوندو هو. فتح ابن خلقان هر وقت هڪ ڪتاب ساڻ کڻندو هو، جنهن کي آستين يا چمڙيءَ جي ٿيليءَ ۾ رکندو هو. جڏهن وقت ملندو هيس ته ڪڍي پڙهندو هو. جڏهن به خليفي کان فارغ ٿيندو هو ته يڪدم مطالعو شروع ڪندو هو، پوءِ کٽي ڪٽي به هجي. (٦)

آستينن ۾ ڪتاب رکڻ جو شوق ابو دائود مصنف سنن کي به هو. جو ٿلهي ڪتاب کڻڻ لاءِ هو ڏگهيون آستينون نهرائيندو هو. (٧)

اهڙيءَ ريت علي بن يحيٰ المنجم خزانة الحكمة جي نالي سان عظيم الشان ڪتب خانو قائم ڪيو هو. جنهن ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ کان علم جي اُڃ اُجهائڻ لاءِ ماڻهو ايندا هئا. مهمانن لاءِ ڪتب خاني جي پر ۾ مهمان خانو مهمان نوازيءَ لاءِ کليل هوندو هو. ڪتبخانو ايتري قدر مشهور هو جو منجم ابو معشر خراسان کان مڪي شريف ويندي اهو. ڪتبخانو ڏسڻ آيو ۽ ايستائين جو مطالعي ۾ محو ٿي ويو جو مڪي شريف وڃڻ به وسري ويس. (٨)

اسلامي ملڪن ۾ اهڙا بلند پايه امير به هئام جي بهترين ڪتب خانا برپا ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندا هئا. ڪي ماڻهو ته سونهري جلدن وارا ڪتاب فقط خوبصورتيءَ لاءِ ڪٻٽن ۾ ناهي رکندا هئا. هڪ اندلسي عالم ۽ محب ڪتب ”الحضرمي“ کي هڪ خاص ڪتاب جي ضرورت هئي. قرطبه ۾ گهولا ڪندي هڪ ڪباڙيءَ وٽ ڪيس اهو ڪتاب مليو. ساڳئي ٿي

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

ڪتاب جو پيو خريدا به پيدا ٿيو ۽ واڪ ڏيندي ڏيندي ڪتاب جي ايتري قيمت چڙهي وئي جو ڪتاب الحضريءَ جي خريد ڪرڻ کان زور ٿي ويو. ڪيس معلوم ٿيو ته اهو خريدار هڪ جاهل آهي ۽ ڪتاب انهيءَ ڪري وٺي ٿو جو ڪتاب جو جلد خوبصورت ۽ سنهري هو ۽ انهيءَ قسم جا وٽس ڪيترا ڪتاب هئا. (٩)

حڪومت جو سڀ کان پهريون مرڪز جنهن ۾ سڀ کان پهريون ڪتبخانو قائم ٿيو، اهو بغداد هو، جتي ٽين صدي هجريءَ ۾ خليفي مامون الرشيد پهريون ڪتبخانو "دارالعلوم" يا "بيت الحڪمة" جي نالي سان قائم ڪيو. جنهن کان پوءِ پين مرڪزي شهرن ۾ به انهيءَ قسم جا عام ڪتبخانا قائم ٿيا، جن عام شهرت حاصل ڪئي. (١٠)

پهرين زماني ۾ ابتدائي (Primary) خواه اعليٰ تعليم (Higher Education) مسجدن ۾ ڏني ويندي هئي. انهن مسجدن ۾ هڪ مختصر ڪتبخانو به هوندو هو جتي فقط دينيات جا ڪتاب موجود رکيا ويندا هئا. آخر رفته رفته اعليٰ تعليم لاءِ درسگاهون به کوليون ويون جي اڄ ڪلهه جي يونيورسٽين جهڙيون هيون. جن ۾ سمورا علوم ۽ فنون پڙهايا ويندا هئا. قاهره ۾ الحاڪم اهڙي قسم جي هڪ يونيورسٽي چئي سگهجي ٿو. انهيءَ ۾ رياضيات، نجوم، طب، ما بعدالطبعيات (Mataphysics) جي تعليم به ڏني ويندي هئي.(١١) انهن عظيم الشان تعليم گاهن ۾ ڪتبخانا به هئا، جيڪي ابتدا ۾ فقط طالب علميءَ لاءِ مخصوص هوندا هئا پر نيٺ انهن کي عام ڪيو ويو.

اسلامي ڪتب خانن نهايت جادي ترقي ڪئي جن کي نه رڳو عباسي خليفن جي طرفان اعانت نصيب ٿي، پر انهن اميرن طرفان به امداد ملي ٿي جن هجري ابتدائي صدين ۾ بغداد سان پنهنجو رسوخ قائم ڪرڻ

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

تي چاهيو. تي اسلامي ڪتبخانا اسلامي تاريخ ۾ اهم رهيا آهن.:

١- پهريون بغداد ۾ عباسي خليفن جو ڪتبخانو جنهن ۾ بي بها ۽ بي شمار ڪتاب جمع هئا. تاتارين جڏهن بغداد کي تاراج ڪيو تڏهن انهيءَ ڪتبخاني جو نالو نشان ختم ٿي ويو.

٢- مصر ۾ فاطمي خليفن جو ڪتبخانو، جو بيش بها، نفيس ۽ ناياب ڪتابن جي ڪري سڄي ڪتبخانن ۾ مشهور هو. سندن آخري خليفي العاضد جي وفات تائين ڪتبخانو موجود هو. يعني سلطان صلاح الدين ايوبي رحه جي فتح ڪرڻ تائين.

٣- اندلس ۾ خلفاء بنو اميه جو ڪتبخانو جو عظيم الشان ڪتبخانن مان هو. جيسين ملوڪ الطوائف وارا قابض نه ٿيا هئا، تيسين ڪتبخانو موجود هو. پوءِ ڪتبخانو منتشر ٿي ويو. ان زماني ۾ بادشاهن جو توجه ڪتبخانن ڪان پري ٿي ويو ۽ قائم ڪيل مدرسن ۾ جيڪي ڪتبخانا هئا انهن کي ڪافي سمجهيو ٿي ويو. درجه ذيل انهن ڪتبخانن جي فهرست ڏجي ٿي جيڪي عهد عباسيه ۾ بلاد اسلاميه ۾ موجود هئا.

بغداد:

١) ڪتبخانه "دار العلوم"

٢) "بيت الحڪمة" جنهن کي خليفي هارون الرشيد يا سندس جا نشين مامون الرشيد قائم ڪيو. خليفي المعتصم تائين موجود هو.

٣) ڪتبخانو جيڪو هڪ دار العلوم سان وابسته هو. جنهن کي اهل بويه جي وزير ابو نصر سابور بن ارد شير قائم ڪيو. ڪرخ بغداد جي محلي بين السورين ۾ هو. ان ۾ هڪ لک ڪتاب هئا. (١٢)

٤) مدرسه نظاميه جو ڪتبخانو جنهن کي نظام الملڪ وزير سلطان

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

الپ ارسلان سلجوقي ۴۵۷ھ ۾ قائم ڪيو. (۱۳)

۵) مدرسہ مستنصر جو ڪتبخانو جنهن کي خليفي المستنصر بالله عباسي ۶۲۳ھ ۾ قائم ڪيو. انهن ڪتبخانن کان سواءِ ان زماني ۾ ڪُل ۳۶ ڪتبخانا هئا جي گهڻو ڪري تاتارين جي زماني ۾ برباد ٿي ويا. (۱۴)

۶) ڪتبخانه دار العلوم جنهن کي مشهور فاضل ۽ شاعر ابن حمدون ۳۲۳ھ ۾ قائم ڪيو هو. (۱۵)

رامهرمز:

۷) ابن السوار جو قائم ڪيل ڪتبخانو.

بصره:

۸، ۹) ۾ ڪتبخانا ابن سوار نالي ڪنهن ماڻهو عوام لاءِ قائم ڪيا هئا. اهو جنهن جو ذڪر حريري مقامات ۾ ڪيو آهي، اهي. ٻئي ڪتبخانا بدوين جي حملي وقت ساڙيا ويا. (۱۶)

حلب:

۱۰) بنو حمدان جو قائم ڪيل ڪتبخانو جيڪو ۴ صدي هجريءَ ۾ حلب تي حڪمران ٿيو. (۱۷)

طرابلس:

۱۱) ڪتبخانو بنو عمار فرمان روايان طرابلس جيڪو ۵ صدي هجريءَ جي آخر ۾ قائم ٿيو. جنهن کي فرنگين ٻهرين صليبي جنگ ۾ ۱۱۰۹ع ۾ طرابلس تي حملہ وقت ساڙي ڇڏيو. (۱۸)

قاهره:

۱۲) ڪتبخانه جامعه ازهر جنهن کي فاطمي خليفي العزيز ۹۷۰ع ۾ قائم ڪيو هو.

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

١٣) دار العلوم جو ڪتبخانو جيڪو ١٠٠٣ع ۾ فاطمي خليفي الحاڪم جي جانشين العزيز قائم ڪيو هو. اهو ڪتبخانو الحاڪم جي جانشين الظاهر جي زماني تائين باقي هو ۽ پوءِ به صلاح الدين ايوبيؒ جي زماني فتح مصر ١١٧١ع تائين موجود هو. جيئن ته هن ڪجهه حصو پنهنجي وزير الفاضل عبدالرحيم کي ڏنو ۽ باقي حصو نيلام ڪيو ويو. (١٩)

١٤) ڪتبخانه مدرسه فاضليه، جيئن ته وزير الفاضل اهي ڪتاب گڏ ڪيا هئا جيڪي کيس سلطان عطا ڪيا هئا مگر پوءِ جلد ئي مدرسي جي شاگردن ان جا ڪتاب فروخت ڪري ڇڏيا، باقي ڪتاب پوءِ ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويا. (٢٠)

غزنه:

١٥) اهي ڪتبخانا جن ۾ غزنوي فوجن ١٠٦٩ع ۾ حملا ڪري اصفهان مان ڦريل ڪتاب گڏ ڪيا هئا. هڪ صديؒ کان پوءِ اهي ڪتبخانا تباهه ٿي ويا. (٢١)

مرو:

هتي ڏهه ڪتبخانا هئا جن مان ٻه هي هئا:

١٦) ڪتبخانه نظاميه، نظام الملڪ قائم ڪرايو.

١٧) ڪتبخانو عزيزيه، جنهن کي ٦ صدي هجري ۾ عزيز الدين صاحب قائم ڪرايو.

نيشاپور:

١٨) اهي ڪتبخانا جيڪي ١٠١٩ع ۾ سلطان محمود غزنوي فتح نيشاپور جي وقت غزنيؒ ٽي ويو. (٢٢)

١٩) آل بويه جي تاجدار عضد الدوله ٩٧٧ع جو ڪتبخانو، جنهن کان

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

پوءِ سندس جانشين بهاؤ الدوله ڪتبخاني جي ڪابه خبر ڪانه لڌي. (٢٣)

انڊلس:

٢٠- ڪتبخانو خليفه الحڪم المتنصر ١٩٦١ع سندس پٽ هشام ١٠٠٦ع جي وزير الواضح، ڪتبخاني ۾ جيڪي فلسفي ۽ حڪمت جا ڪتاب هئا ساڙي ڇڏيا. (٢٣)

مغرب (فارس)

٢١) مدرسة الصغاريہ جو ڪتبخانو، جنهن کي بني مرين سلطان يعقوب بن عبدالحق ١٣١٥ع ۾ قائم ڪيو. ان ۾ اهي ڪتاب هئا جيڪي بادشاهه، اسپين جي مغلوب بادشاهه سانچو (Sancho) ڪان ورتا هئا.(٢٥)

انهن ڪتبخانن ۾ ڪتابن جو جدا جدا تعداد هوندو هو. مثال طور سابور بن ارد شير جي ڪتبخاني ۾ ڪتابن جو تعداد هڪ لک کان وٺي هڪ لک چاليهه هزارن تائين هو. جن ۾ نقط قرآن ڪريم جا ١٠٠ خوش خط نسخا مشهور خاندان بنون مقله جي خطاطن جا لکيل هئا. طرابلس جي ڪتبخاني ۾ بقول ابن الفرات ٽيهه لک جلد هئا، (اهو تعداد مبالغي آميز ڏسڻ ۾ اچي ٿو) قرطبه جي ڪتبخاني ۾ چار لک ڪتاب هئا جن کي پراڻي جاءِ مان ڪڍي نئين جاءِ ۾ رکڻ لاءِ ڇهه مهينا لڳي ويا، خلفاء فاطميه مصر جي ڪتبخاني ۾ هڪ لک ويهه هزار ڪتاب هئا.

انهن وڏن ڪتبخانن جي ڏسڻ خواهه ان مان واقف ٿيڻ جي سهوليت لاءِ ڪتبخانن جو فهرستون ناهيون ويون هيون. نون ڪتابن کي هٿ ڪرڻ لاءِ وڏيون وڏيون رقمون خرچ ڪيون وينديون هيون. ڪتابن جا نقل ڪرائڻ لاءِ به خاص ڪاتب مقرر ڪيا ويندا هئا، جنهن لاءِ جدا جدا

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

اجا تائين گم ناميءَ جي ڪنڊ ۾ پيا آهن، جن کي ظاهر ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي. في زماني ان ڏس ۾ ڪافي پيش رفت ٿي آهي ۽ انهن اهم ڪتبخانن ۽ ڪتابن تي تحقيق ۽ تدقيق جو عمل جاري آهي. شل الله تعاليٰ اسان کي پنهنجي علمي ذخيرن کي محفوظ ڪرڻ سان گڏ ان تي عمل پيرا ٿيڻ جي توفيق بخشي. آمين

حوالا:

(١) عقد الفريد لابن عبد ربه، ج ٢، ص: ٢٠٨
(٢) الاستخري، ص: ٣، مطبوعه يورپ
(٣) ابن خلقان، ج ١، ص: ٢٨٦ بحواله مهراڻ ١٩٨٣ع
(٣) ڪتاب الفهرست، ص: ٣٢
(٥) معجم البلدان لياقوت ٣٧٠، ص: ٥٠٩-٥١٠
(٦) ارشاد الاديب لياقوت، ج٦، ص: ٧٩-٨٠
(٧) النجوم الظاهره يورپ، ج ٢، ص: ٧٩
(٨) ايضاً، ج٥، ص: ٣٦٧
(٩) نفح الطيب للمقري، ج ١، ص: ٣٠٢، مطبوعه قاهره
(10) Lalanne Curissetics p-160, 1887
(١١) وستفيلڊ جو ڪتاب (جرمني) بحواله مهراڻ، سنڌي ادب سيمينار نمبر ١٩٨٣ع
(١٢) ڪامل، ج٥، ص: ٣٦٧
(١٣) ابن اثير، ج٩، ص: ٢٣٦
(١٣) صبح الاعشيٰ للقلقشنري، ج ١، ص: ٣٦٦
(١٥) احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم للمقدسي، ص: ٣١٣
(١٦) مقامات حريري
(١٧) تاريخ ابن النديم
(١٨) تاريخ ابن الفرات
(١٩) مقريزي، ج ١، ص: ٣٠٩، ابن خلدون، ج٣، ص: ٨١
(٢٠) خطاط مقريزي، ج ٢، ص: ٣٦٧
(٢١) معجم البلدان، ج٣، ص: ٥٠٩
(٢٢) ارشاد الاديب لياقوت، ج ٢، ص: ٣١٥
(٢٣) ارشاد، ج٥، ص: ٣٦
(٢٣) طبقات الامم لابن صاعد، ص: ٦٦-٦٥
(٢٥) ارض القرطاس، ص١٥، بحواله مهراڻ سنڌي ادب سيمينار نمبر ١٩٨٣ع

© rasailojaraid.com

© rasailojaraid.com

15- In 2004, the nineth election was held, through which, Hafiz Nazr Muhammad became President, Prof. Sarwar Hussain General Sectary and other member were selected at various posts.

16- On 14 October 2004, the oath ceremony was held at Jinnah College Nazimabad. Molana Asad Thanvi presided the ceremony and delivered a special speech.

17- On 15 January 2005, first seminar was held at Jinnah College entitled "Principle of Research, literary composition, compilation, column writing, Target and method".

18- On 4th May 2005, first Provincial Seratunnabi Conference was held at Jinnah University for women Karachi. The research Scholars presented 39 lectures in 4th languages i.e. Urdu, English, Arabic and Sindhi

19- 36 Awards were distributed in the conference.

20- On this occasion the provincial minister inaugurated the Anjuman's website www.auicks.org Which contains magazine of Islamic studies.

21- On this occasion, lunch and supper for the respected guests were arranged by the Anjuman-e-Asatiza-e- Uloom Islamia.

22- Salahuddin panel won the election of Anjuman-e-Asatiza-e-Uloome Islamia 2005-6 against the panel of Prof. Saharan with a great margin. Through which Prof. Dr. Salahuddin Sani (President) and Prof. Abdul Hafeez (General Sectary) were elected.

23- A training session was held on 30th August 2005 at Sir Syed college entitled "Value & Importance of Independence and the duties of teachers".

© rasailojaraid.com